

Мира Радојевић

**ЈУГОСЛОВЕНСКА ИСКУШЕЊА
СРПСКЕ ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ ЕЛИТЕ**

Уредник
Зоран Колунџија

Рецензенти
Др Петар Крестић
Др Милан Терзић

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2024.

Мира Радојевић

ЈУГОСЛОВЕНСКА ИСКУШЕЊА
СРПСКЕ ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ
ЕЛИТЕ

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР.....	7
„ТЕСНЕ ГРУДИ ШУМАДИСКЕ...” ИЗ РАТНИХ ПИСАМА ЈОВАНА М. ЖУЈОВИЋА (1915-1918).....	11
ЈОВАН ЦВИЈИЋ И ЈУГОСЛОВЕНСКА ДЕМОКРАТСКА ЛИГА (1918-1919).....	45
СРПСТВО И ЈУГОСЛОВЕНСТВО У НАУЧНОЈ И ПОЛИТИЧКОЈ ДЕЛАТНОСТИ ЉУБОМИРА (ЉУБЕ) СТОЈАНОВИЋА.....	79
ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ И ХРВАТСКО ПИТАЊЕ (1924-1941).....	151
МИЛАН ГРОЛ О ДРЖАВНОМ УРЕЂЕЊУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ (1918-1945).....	213
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	281
РЕГИСТАР ИМЕНА.....	303

ПРЕДГОВОР

О југословенској идеји као великој, чак највећој историјској заблуди српског народа, почело се говорити давно, пре више од једног века. Прва таква тумачења у историјским изворима се могу наћи већ у времену стварања југословенске државе, када су ретки појединци, пре свега из кругова политичке, али и интелектуалне елите, тврдили да је задивљујућу победу српске војске у Првом светском рату требало крунисати омеђивањем јединственог националног простора, названог Великом Србијом или неким другим именом, а тек потом формирањем државне заједнице с Хрватима и Словенцима. Прве озбиљније кризе југословенске државне мисли, међутим, уочене су почетком 20-их година, убрзо после изгласавања Видовданског устава (1921), уз признање да је идеја југословенског јединства представљала само прагматичну, али не и реалну подлогу на којој је истицан захтев за рушење Аустроугарске и остварење ратних циљева Краљевине Србије. Њихово продубљивање у потоњим годинама садржавало је оштар спор вођен око дилеме да ли је југословенска држава била пропуштена историјска шанса или најкобнија историјска грешка српског народа, на шта су пресудно утицали војни пораз у Априлском рату, стварање квислиншких творевина на југословенском тлу и осветничка мржња која се у геноцидној суштини и застрашујућим размерама сручила на Србе на малтене сваком делу територије на којој су живели. У савременом добу, кулминацију таквих размишљања и искључивих закључака изазвало је разбијање Југославије, нестале под ударима удружених тежњи и планова унутрашњих национално-политичких чинилаца и тзв. међународног фактора. С обзиром на то да је на њеним рушевинама настало неко-

лико националних држава, а да је српски народ у некима од њих постао национална мањина, преовлађује уверење да су Срби били једини губитници постојања Југославије, те да су на крају XX века изгубили све дотадашње ратове, вођене за ослобођење и уједињење. Тежину тог сазнања појачава чињеница да су из српског националног корпуса настала два посебна ентитета – македонски и црногорски. Уз то, протеклих деценија често је изражавано жаљење због тога што се Краљевина Србија ради стварања Југославије одрекла сопствене државности, што и данас изазива крајње критичан однос према њеним тадашњим политичким вођама и члановима династије Карађорђевић. Напокон, будући да се српски народ и даље суочава с последицама постојања југословенске државе, може се рећи да су многи њени проблеми опстали у савременом добу, доводећи до тога да је њихово вредновање присутно у историјској науци и у њој сродним научним дисциплинама, али и у ненаучној свести, бивајући подложно изрицању ненаучних судова.

Управо у таквом контексту разматрања проблема, тражени су „кривци” за вишеструки пораз и трагичне исходе, проистекле из два неуспела покушаја да се грађењем државне заједнице Јужних Словена реши питање националног ослобођења Срба и очувања подручја на којима су представљали већину становништва. Расправа је отуд углавном полазила од констатације да су југословенску идеју најпре промовисали представници интелектуалне, књижевне и уметничке елите, а тек потом је као политички програм прихватили државни врх Краљевине Србије и српске политичке странке. Самим тим, та историјска чињеница претварана је у својеврсну оптужбу.

Количина сачуваних и познатих историјских извора о политичком деловању српске интелектуалне елите изузетно је богата и разноврсна, допуштајући да се у неким случајевима сагледава вишедценијски однос појединаца према југословенству и југословенској држави, са свим еволутивним фазама и корекцијама у ставовима. У другим пак могуће је анализирати само конкретан историјски тренутак. Независно од таквих мањкавости, не може се тврдити да је постојало некакво јединство погледа на југословенске проблеме. Неспорно је само то да су сви српски интелектуалци, који су се зала-

гали за стварање и одржање Југославије, веровали да је та држава била једина у чијим се границама могла сабрати већина српског народа, а уз то и једина која би и за Србе и за друге Јужне Словене била успешан гарант њихове одбране од суседних, махом непријатељских држава, животно заинтересованих за јужнословенске просторе. Све друго што се тицало ових проблема зависило је од личних особина, уверења, припадности политичким странкама, (не)сталности политичког ангажмана, одржавања или губљења илузија у историјску оправданост постојања Југославије.

Проучавајући политичку делатност и улогу више српских интелектуалаца, у историографским радовима смо их углавном „сретали” као подносиоце различитих изјава, потписнике прогласа и чланове грађанских странака, монархистичких или републиканских уверења. Њихове приватне заоставштине и личне хартије других савременика, међутим, откриле су их – како је својевремено написао Растко Петровић – као „живе и ненашминкане људе”, уверене да их припадност српској нацији обавезује на конкретну активност ради осигурања њеног добра, што није искључивало неспорне политичке амбиције понеког од њих. Већина се потпуно солидарисала с интересима и патњама српског народа, заједно с њим проживљавајући историјске ломове, успоне и падове. Притом, у анализи оног што су чинили не може се занемарити да су се према идеји југословенског јединства, српско-хрватским споровима и кризама југословенске мисли одређивали у периоду од неколико деценија, током којег су се сустизали историјски догађаји од националне и светске важности. Као и другим Србима, животи су им били обележени династичком сменом (1903), Царинским ратом (1906-1911), Анексионом кризом (1908-1909), балканским ратовима (1912-1913), Великим ратом (1914-1918), нестанком четири царства, стварањем и рушењем држава. Поједини међу њима доживели су и Други светски рат (1939-1945). „Регистар” тих догађаја добро је познат, али – кад га се подсетимо – уз сазнање да се све то дешавало током живота било кога од њих, те да су на свет долазили у време које је претходило стицању државне независности, „за турског ваката”, а напуштали га у доба комунизма, фашизма, нацизма и атомске бомбе, нужно се ства-

ра утисак да је сваки појединац, унутар свих тих искушења, доиста био „сламка међу вихорове”.

Историјска наука нема задатак да оправдава или да суди, али из својих тумачења не сме да изостави разумевање ограничених моћи појединца да схвати значај историјских дешавања и њихов утицај на судбину нација, држава и друштава. Управо из тог разлога, збирком ових, делимично већ објављених истраживања, настојали смо да покажемо како однос ових неколико, за ову прилику одабраних интелектуалаца, према југословенској идеји и југословенској држави није био статичан, непромењив и неподложен радикалним променама. Сасвим супротно томе, проучавање је открило да су у њиховом деловању постојали периоди ирационалних узлета и превеликих очекивања од заједнице с Хрватима и Словенцима, прекидани смиренијим разматрањем југословенског питања, а потом угрожавани признавањем губитка свих југословенских илузија и дубоким разочарењима. Све заједно, чини се, надјачава утисак да је у раздобљима најтежих искушења готово свако од њих реаговао као „узнемирени Србин”, повређен неправдама наношеним српству и забринут за будућност.

„ТЕСНЕ ГРУДИ ШУМАДИСКЕ...”.

ИЗ РАТНИХ ПИСАМА ЈОВАНА М. ЖУЈОВИЋА (1915–1918)¹

С обзиром на бројност историографских радова који су протекле деценије објављени о Првом светском рату поводом обележавања стогодишњица његовог почетка и завршетка, историчари у овом тренутку још увек не могу да критички сагледају њихове истраживачке домете. Ипак, због савремене потребе преиспитивања постојећих научних сазнања и нових тумачења историје Великог рата стиче се утисак да је у прво време пажња била концентрисана на питање одговорности за његово избијање и дискусију о ненаучној осуди „правих” виновника. Веома важне резултате, међутим, дала је потрага за некоришћеним или недовољно искоришћеним историјским изворима, а уз њу и отварање непроучаваних тема. Увид у сачуване изворе показао је притом да се многим треба поново „вратити”, између осталог и отуд што су у њима остале записане личне историје, како истакнутих појединаца тако потпуно непознатих људи, чије животне приче откривају недостатке преуске окренутости политичкој, дипломатској и војној историји. Управо стога, посебан осврт заслужују мемоарска сведочанства и богате приватне преписке.

¹ Делимично измењена и допуњена расправа: „Преписка српских интелектуалаца као извор за историју Првог светског рата. Из ратних писама Јована М. Жујовића 1915–1918”, *Србија и геополитичке крилике у Европи 1914. године*, зборник радова, ур. Миломир Степић и Љубодраг Ристић, Лајковац – Београд 2015, стр. 211–246.

Значај њиховог проучавања очигледан је и у српској историографији, тим више што за сада не постоје детаљнији пописи дневничких бележака, успомена и корпуса писама. Када је о кореспонденцији реч, може се изнети претпоставка о неколико хиљада доступних писама, похрањених у више архивских и библиотечких фондова, заоставштина и збирки. По обиму и квалитету, међу најважнијим препискама истичу се оне које су настајале деловањем Николе Пашића, Јована М. Јовановића Пижона, Јована Цвијића, Љубомира (Љубе) Стојановића, Јована Жујовића, Михаила Гавриловића, Гргура Јакшића, Александра Белића, Павла Поповића, Николе Стојановића, Драгомира Иконића, Милана Грола, Божидара (Боже) Марковића, Љубомира Нешића... Из наведених имена види се да се углавном ради о политички ангажованим интелектуалцима, а из анализе њихове преписке да је њен садржај зависио не само од личних склоности за исцрпнију кореспонденцију и од дубине пријатељског или пословног односа, већ и од цензуре и поузданости курира, познаника и пријатеља који су се прихватили ношења писама. Понекад су многе идеје и размишљања давани само у назнакама, без улажења у детаље. И поред сличних оскудности у садржају, повремених празнина и истраживачких разочарања, приватна преписка српских интелектуалаца током Првог светског рата може се сматрати драгоценим извором за разумевање њихових међусобних веза, ставова о рату, патриотских осећања, односа према националној и југословенској политици, спољнополитичких погледа и дугог низа сродних проблема. Ни из једне друге врсте историјске грађе, осим ретких дневника и сећања, не може се толико сазнати о политичким убеђењима и разликама у њима, душевним патњама, грчевитим напорима да се допринесе одбрани националне и државне самосталности, захукталости идеја, надањима, илузијама и, у суштини, непрегледној скали разноврсних интимних стања, расположења и размишљања, невидљивих у већини историјских докумената.²

² Више: Мира Радојевић, *Научник и политичка. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, стр. 10–11.

Готово све те особине карактеришу и личну преписку Јована Жујовића (1856–1936), истакнутог српског научника, председника Српске краљевске академије (1915–1921) и утицајног члана Самосталне радикалне странке. Иако о његовом политичком раду постоји целовита монографија³ и мноштво историографских података у књигама посвећеним улози интелектуалне елите у пропаганди југословенске идеје,⁴ преписка коју је водио с блиским сарадницима и пријатељима завређује да јој се посвети целовитије истраживање. Јер, Јован Жујовић је током неколико ратних година више или мање редовно писао Николи Пашићу, Љубомиру (Љуби) Давидовићу, Љуби Стојановићу, Јовану М. Јовановићу, Милораду Драшковићу, Гргуру Јакшићу, генералу Радомиру Бојовићу, Александру Белићу и бројним другим личностима с којима су га повезивали природа националног ангажмана и вишегодишње пријатељство. Повремено, пишући неком од њих, молио је да се о садржини писма обавесте и друге личности, а понекад се то готово подразумевало, као у случају преписке с Љубом Давидовићем, која је истовремено била намењивана и Милораду Драшковићу, његовом најближем сараднику и пријатељу из Самосталне радикалне странке. Нажалост, многа писма нису сачувана, будући да су – што бурним временима српске историје што небригом – неповратно нестале личне заоставштине великих државника, политичара и интелектуалаца. Довољно је навести да су вероватно заувек изгубљене личне хартије Боже Марковића, потом највећи део документације Милорада Драшковића и Љубе Давидовића, двојице људи у које је Јован Жујовић имао огромно поверење. Збирка Љубе Давидовића, на пример, похрањена у Архиву Југославије, састоји се од само једне кутије докумената различитог порекла, настајалих у трајању од пола века. Осим у тој збирци, остаци преписке Јована Жујовића налазе се у фондовима и заоставштинама Државног архива Србије и Архива САНУ. Срећом по истраживаче,

³ Борђе Ђурић, *Српски интелектуалац у политици. Политичка биографија Јована Жујовића*, Београд 2004; Ђ. Ђурић, *Српски интелектуалац у политици. Политичка биографија Јована Жујовића*, Београд 2014.

⁴ Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986.

неколико концепата слатих писама, али и верне њихове преписе, уносио је у своје дневничке белешке, захваљујући чему се могу попунити барем неке празнине. Један део ратних бележака, онај чија се садржина односи на период од краја јула 1914. до средине новембра 1915. године, у међувремену је објављен,⁵ што уз историографску литературу о Првом светском рату такође помаже при анализи вођене преписке. Напокон, тадашњи ставови Јована Жујовића могу се боље разумети у контексту његове дотадашње делатности, угледа који је стицао у српском друштву, идеја у које је веровао, програма за чију се реализацију борио и конкретних одлука које је доносио. Тек се у тим оквирима поузданије сагледавају корени његових идејно-политичких опредељења и доследност у политичким поступцима.

Као потомак старе породице, досељене у Србију у време Првог српског устанка, коју је на слободне турске земље под Космајем населио кнез Милош, и чијег је оца Младена узео за једног од првих војних питомаца послатих на школовање у Русију, Јован Жујовић био је предредређен за „велика дела”.⁶ Одрастао у кући која је својим члановима омогућавала удобан живот и напредовање, већ је у детињству учио стране језике, а потом похађао гимназију и Велику школу, по чијем је окончању 1877. године започео студије природних наука и антропологије у Паризу. Завршивши их две године доцније, могао је да оцу, уз лепе вести, открије амбицију да се не задовољи постигнутим него да продужи стручно напредовање. „Мене пече сујета да и страном свету покажем да постојим”, написао му је, „а то се може учинити оригиналним радовима од којих је први рад за докторат. Да ли ћу ја моћи задовољити моју жељу то не знам.”⁷ Добивши очево одобрење, остао је у Паризу још годину дана, усавршавајући се у геолошким лабораторијама. По повратку у Србију 1880. године, изабран је за суплента Великошколске катедре за минералогiju с геологијом, допунивши је и програмом за палеонтологију. Само три године касније, 1883, постао је редовни професор и основао Минералошко-геолошки кабинет. У два

⁵ Јован Жујовић, *Дневник*, II, приредио Драгоје Тодоровић, Београд 1986.

⁶ Више: *Белешке Младена Жујовића*, Београд 1902.

⁷ Наведено према: Ј. Жујовић, нав. дело, I, стр. 42.

мандата био је ректор Велике школе (1896–1897, 1897–1898), а приликом оснивања Београдског универзитета, 1905. године, налазио се међу првом осморицом именованих редовних професора. Бавећи се истовремено школским и научним радом, напредовао је изузетно брзо. За члана Српског ученог друштва изабран је 1883, а за члана Српске краљевске академије 1887. године. Налазећи се међу 16 првих академика, у два наврата био је секретар Академије (1887–1889, 1895–1905). Велики удео имао је у покретању и раду Српског археолошког друштва, Српског геолошког друштва, Музеја српске земље, Српског планинарског друштва, Главног просветног савета (1886–1914)... Осим највиших српских научних установа, био је члан француског геолошког, а затим минеролошког друштва, Хрватског наравословног друштва, Југославенске академије знаности и умјетности, Мађарског геолошког друштва, Кијевског јестатственичког друштва, Мађарске академије наука...⁸ Поштовање које је током тих година и деценија стицао показивали су да су и домаћи и „страни свет” итекако приметили његово постојање, остварујући племениту младалачку амбицију.

Посвећујући се научном и просветном раду, Јован Жујовић је и без страначког припадања показивао интересовање за политичке идеје. Његова прва и права опредељења била су социјалистичка и републиканска, а година дана студија (1872–1873) на чувеној циришкој Политехници, стецишту левичара, анархиста и револуционара „разних фела”, пре но што се уписао на београдску Велику школу, представљала је незаборавно политичко искуство.⁹ Годинама доцније, сећајући се својих раних политичких заноса, написао је како је „још као

⁸ „Јован М. Жујовић, професор Велике школе”, *Годишњак СКА*, I, 1887, Београд 1888, стр. 200–201; „Јован М. Жујовић, редовни члан”, *Годишњак СКА*, XXXV, 1926, Београд 1927, стр. 167–169; Ђ. Ђурић, „Жујовић, Јован М”, *Српски биографски речник*, 3, стр. 815–816.

⁹ Одговарајући у време Ивањданског атентата на краља Милана (1899) на оптужбу свог ујака Ристе Бадемлића, тадашњег управника београдске вароши, по чијим је мишљењу у њему и даље остао „зао циришки дих”, истакао је како се „циришког духа” не одриче, „у колико је то дух напретка и слободе и у колико тражи да XIX век буде много напреднији но сви претходни и да XX век буде бољи но XIX” (Ј. Жујовић, нав. дело, I, стр. 100).

великошколац [...] политику схватио као старање за опште добро и почео се о њој обавештавати”, најпре под утицајем свог блиског рођака Живојина Жујовића, првог српског социјалисте, а потом Светозара Марковића, „са којим је и заједно са целом групом његових присталица из социјалиста, еволуирао у партију радикално-националне демократије”.¹⁰ „Ми социјалисти”, понекад је знао да каже, не скривајући таква уверења ни пред краљем Александром Обреновићем, коме је 1895. године на питање шта је по политичком уверењу, ако није напредњак, једноставно казао: „социјалиста” и „републиканац”.¹¹

Узрок таквим опредељењима Јована Жујовића, поготово када се радило о социјалистичким идејама, Александар Белић није видео у пристајању на класну борбу и класно уређење, него у љубави и самилости „према свакоме ко се налазио у тешком положају”, у жељи да се помогне „потштеном” и „необично јако развијеном социјалном осећању”.¹² Можда је и у томе био део објашњења због чега радикализам Јована Жујовића није спречавао грађанске странке да се боре за његову наклоност и сарадњу. Томе су свакако доприносили и његов лични углед, заснован на доказаној честитости и научничким успесима, као и блиске сродничке везе с познатим породицима, међу којима су били Новаковићи, Гарашанини, Бадемлићи, Бучовићи и други „коленивићи”. Кумовским и пријатељским везама био је близак и с Милованом Миловановићем, по многим мишљењима најталентованијим српским министром спољних послова.¹³ У периоду до Ивандањског атентата био је радо

¹⁰ „Јован М. Жујовић, редовни члан”, стр. 172. „Ја сам био социјалиста, ученик и друг Светозара Марковића”, написао је у дневнику. „То су били и сви прваци садашње радикалне странке: Пашић, [Пера] Велимировић, Андра Николић, П. Ђорђевић, П. Тодоровић и други. Заједно са Светозаром Марковићем обустависмо пропаганду Социјализма [и] ограничисмо се на програм радикалне демократије. Били смо увек националисти” (Ј. Жујовић, нав. дело, I, стр. 124).

¹¹ Исто, стр. 56, 84.

¹² Александар Белић, „Јован М. Жујовић”, *Српски књижевни гласник (СКГ)*, књ. XLVIII, бр. 8, 16. август 1936, стр. 605.

¹³ „Имали су начег сличног по природи својој”, сматрао је Јован М. Јовановић. „Осим заједничког у солидној стручној спреми, обојица су били духовити а

виђан у двору Обреновића, с којима се почео разилазити због ода-ности краљици Наталији и оптужби да је поздравио атентат на краља Милана. Пензионисан је и без суђења прогнан из Србије, оставши изван отаџбине од јула 1899. до јула 1900. године. Повра-так му је омогућен када је тзв. „свадбено министарство” Алексе Јо-вановића објавило указ о амнестији радикала. Штавише, 1901. го-дине именован је за сенатора, изненадивши том приликом поли-тичку јавност кратком изјавом, објављеном у пет дневних новина, о привржености „радикалној демократији” и „начелу народног суве-ренства”. Како је та изјава подстакла различите коментаре, Глиго-рије Гига Гершић, политичар и академик, приметио је да је постао „велика сила”, на шта му је Јован Жујовић одговорио: „Ја нисам си-ла [...] али у мени има силе, убеђења, сила воље и да издржим и потпуну усамљеност у убеђење.”¹⁴

Тежина и значење тих речи потврђени су у пуној мери наред-них година и деценија.

Усред велике унутрашње кризе, док су краљ Милан и краљ Александар понављали како треба бирати између династије и ради-кала, млађа интелигенција, посебно радикалска, веровала је да се ди-настија налази с једне, а човечност, правда и право с друге стране. На политичкој сцени започело је прегруписавање, а карактер и озбиљ-ност проблема на дневном реду учинили су да се њихово решавање није постављало програмски већ морално.¹⁵ Одлучивши се на поли-тичку акцију мимо страначког вођства, самостални радикали су се као посебна политичка снага појавили на скупштинским изборима у јулу 1901. године, протестујући својим гестом против пристајања Ра-дикалне странке на даровани Априлски устав краља Александра и увођење Сената, напуштања борбе за опште право гласа, самоуправу и народну војску, улажења у „фузију” с Напредном странком, доско-рашњим љутим политичким противником. Октроисани устав за њих

волели су да чују и више зачињене шале па су их и сами правили” (Јован М. Јова-новић, „Јован М. Жујовић”, СКГ, књ. XLVIII, бр. 8, 16. август 1936, стр. 637).

¹⁴ Ј. Жујовић, нав. дело, I, стр. 107.

¹⁵ Милан Грол, *Из ѡреграшине Србије. Ушисци и сећања о времену и људи-ма*, Београд 1939, стр. 133.

је значио „пуно и неприкривено завођење личног режима”, а слагање с њим и споразум с напредњацима „стављање у службу реакцији” и стабилизовање новог стања. Како су доцније тумачили своју одлуку, њихова је странка „поникла из једне узбуне савести” против начелности свог тадашњег вођства и режима који је био више сраман него насилан.¹⁶

Нашавши се у таквом политичком друштву, Јован Жујовић је покушао да се одмах после извршења Мајског преврата 1903. године изјасни за републику, али је и сам брзо увидео преурањеност таквих идеја, мада их се није одрекао.¹⁷ Наредних година, као један од најугледнијих чланова Самосталне радикалне странке, биран је за народног посланика у четири мандата: 1903, 1905, 1906. и 1908. године. У првој самосталској влади, чији је председник био Љуба Стојановић, постао је министар просвете и црквених дела и заступник министра иностраних дела (29. мај – 12. август 1905), а у другој, формираној 12. августа 1905, министар иностраних дела све до 16. децембра исте године. Тада је поднео „мотивисану оставку”, изазвану краљевим одбијањем да потпише указ о пензионисању неколицине завреника, што је сам сматрао нужном жртвом, потребном ради нормализације дипломатских односа с Енглеском.¹⁸ Министар просвете и црквених дела био је још једном, овог пута у влади Николе Пашића, од 24. октобра 1909. до 25. септембра 1910. године.¹⁹

Непуне две године доцније, почетком 1912, велика страначка криза настала поводом неспремности Љубе Стојановића да прихвати „услован мандат” и предлог краља Петра да самостални радикали формирају владу у којој би генерал Степа Степановић био министар

¹⁶ *Споменица Љубомира Давидовића*, Београд 1940, стр. 10, 32.

¹⁷ Више: Ј. Жујовић, нав. дело, I, стр. 125, 145; Ј. Жујовић, *О републиканизму у Србији*, Београд 1923, стр. 15; Ј. Жујовић, „О личности Јована Скерлића”, СКГ, књ. XII, бр. 3, 1. јун 1924, стр. 183–184; М. Радојевић, нав. дело, стр. 65–68.

¹⁸ *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, приредио Душан Мрђеновић, Београд 1988, 191–192; Ј. М. Јовановић, нав. дело, стр. 637–638.

¹⁹ *Устави и владе...*, стр. 195. Више: „Јован М. Жујовић, редовни члан”, стр. 173–174.

војни, привидно је окончана повлачењем страначког шефа из Главног одбора и солидарисањем Јована Жујовића с политичким пријатељем. Опраштајући се од сабораца у Главном одбору, Јован Жујовић је у насталим околностима изрекао својеврсни политички тестамент, проговоривши о најличнијим и најпринципијелнијим уверењима, остајући им веран до краја живота и више пута их понављајући у временима која су долазила. „Ако не будем првак, посланик, бићу ипак у странци”, казао је. „Ја сам самосталац и пре стварања странке самосталаца”, чији проблем није представљао Љуба Стојановић са својим политичким пуританизмом, него програм и идеје. Саборце је позвао да се врате идејама које су их окупиле и „разрађују” недовољно разрађен програм. „Трудимо се”, истицао је, „да будемо оно што ме је одушевило да у ову странку уђем: мени се чинило да смо ми со која не да друштву српском да трули. Ја сам клонуо кад ми се ово дана учинило да се со укварила: јер нема лека трулежи ако се со уквари. Будимо со међу политичким странкама.” Молећи чланове клуба и странке да у предстојећој агитацији за скупштинске изборе одбаце „неистине и страсти”, додао је: „Држите се стварности и програма. Не обећавајте ништа што не можемо испунити. Не осуђујте у напред што ћемо можда морати и сами чинити. Ја верујем у здраву свест народа [...] Ја не верујем у велику силу паклића, части, банака, то је све пролазно. Већина народа чека другога спаса...” Управо стога, Самостална радикална странка требало је да се руководи својом „девицом”: „Србија пре свега и пре свакога”.²⁰

Неколико дана касније, Милораду Драшковићу је поверио како је „разочаран и морално уморан”, да је изгубио „углед стечен на другом пољу”, да је као министар просвете урадио мање но што је очекивао, те да има потребу да се врати на „стари ред” и заврши научне радове који су годинама чекали да их оконча. Истицао је да мора бринути о том раду, будући да му је он, „уз личну исправност, створио репутацију”, коју је „жртвовао партији” све док је веровао да је у стању да изврши једно велико дело. Сматрао је да се у политичком животу није осетио његов лични утицај, а да су Самосталној ра-

²⁰ Ј. Жујовић, *Дневник*, I, стр. 233.

дикалној странци и опозицији коју је правила у Народној скупштини потребне „живе силе и борбени људи”, попут млађих самосталаца: Јована Скерлића, Косте Куманудиа, Драгића Јоксимовића... Уверен у то, али и зато што је волео своју земљу, тврдио је током тог искреног разговора како ће јој, уместо „дангубљења у Скупштини”, више користити ако се посвети свом правом занимању. Тежећи „малом душевном одмору”, обећао је свом саговорнику и великом поштоваоцу: „Кад дођу тежи и важнији моменти бићу активан без ичијег позива”.²¹ „Хтео бих радо”, казао му је другом приликом, с обзиром на то да Милорад Драшковић није одустајао од покушаја да га убеди да не напушта активну политику, „да моје разлоге не примите као довијање ради бегства, већ као жељу да се с бољом спремом и већом вољом предам послу кад за странку и Србију настану важнији дани.”²² Осећајући, као и други савременици, да такви дани нису далеко, те да Србији због аустроугарских и немачких планова, али и њене жеље да успешно приведе мисију националног ослобођења и уједињења, предстоје највећа искушења, на збору Самосталне радикалне странке, организованом у марту 1912. године ради кандидовања београдских посланика, присутнима се обратио великом молбом. „Ја вас молим”, казао је, „да у првом реду мислимо на будућност Србије. То је нада целог Српства [...] и да нам то буде девиза: у Српству Србија напред; у Српству и Србији – Београд напред.”²³

²¹ Исто, стр. 238–239.

²² Исто, стр. 243.

²³ Исто, стр. 246. Знајући да земља неће моћи да избегне рат, Јован Жујовић је размишљао и о томе шта се у предстојећим збивањима могло очекивати од династије Карађорђевић, пре свега њених главних представника. „Ја нисам династичан”, објашњавао је Милораду Драшковићу, „и зато што ова династија, иако даје релативан мир у земљи, ни мало не решава главно питање опстанка Србије. Са овом династијом ми ћемо славно и јуначки пропасти бранећи Отаџбину. Принц Ђорђе ће погинути бранећи је већ на Савском мосту. Краљ ће погинути где му се рекне да стоји; он је мени рекао приликом анексије да воли рат јер је стар, па нема рашта више да живи. Александар ће – не знам шта ће он урадити. Тек са овима ћемо очувати образ јуначки, али са другим владоцем очували бисмо Србију” (исто, стр. 249).